

Štefica Bahtijarević

NEKE KARAKTERISTIKE RELIGIOZNOSTI I ATEIZMA KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA¹

Religioznost je spoznajni proces (uključuje znanje o nečemu), emotivni proces (podrazumijeva odnos prema nečemu, angažiranost za ili protiv nečega) a po nekima² i motivacioni proces (potiče i regulira čovjekovu aktivnost te je usmjerava na određene ciljeve i objekte³. Prema tome, po svojim obilježjima religioznost spada u kategoriju stavova.

Prema Allportovoj definiciji, pod stavom se podrazumijeva neuralna i mentalna spremnost (tj. on je trajna osobina s fiziološkom i mentalnom osnovom) koja je formirana na bazi iskustva (nije naslijeđena već naučena — stečena dispozicija) a vrši direktivan (tj. djeluje na ocjenu ili prihvaćanje neke ideje, pojave i sl.) ili dinamički utjecaj na reagiranje pojedinca (što znači da djeluje i na njegovu akciju). (Allport, 1935).

Kao i svaki drugi, tako je i religijski stav, dakle, trajna osobina čovjeka, dio njegove ličnosti. Takav stav djeluje ne samo na ponašanje, nego i na druge psihičke procese i funkcije čovjeka: precipiranje (selektivnost u skladu sa stavom), predodžbe, pamćenje (brže se pamti ono što je u skladu sa stavom), mišljenje, a i na ostale stavove.

1) U ovom referatu koristimo podatke iz istraživanja: Š. Bahtijarević »Škola, crkva i religija« IDIS, 1970, izvještaj naručiocu.

Istraživanje je obavljeno na području zagrebačke regije. Obuhvatilo je dva uzorka: uzorak nastavnika i uzorak učenika. Budući se u referatu osvrćemo na podatke učenika opisat ćemo uzrok učenika: to je dvostupni slučajni i proporcionalni uzorak skupina. U prvom stupnju izbora birane su škole u tri stratum: I stratum sačinjavali su učenici V do VIII razreda u 20 osnovnih škola šireg gradskog područja (600 ispitanika), II stratum činili su učenici iz 10 gimnazija (600 ispitanika) i III stratum učenici iz 20 stručnih škola (600 ispitanika). U drugom stupnju birana su slučajnim izborom razredna odjeljenja — u svakoj odabranoj školi po jedno. Pojedina godišta — skupine — odabrana su u uzorak proporcionalno strukturi razrednih odjeljenja na školama.

U istraživanju je korištena metoda ankete.

2) Ne bismo se složili s tvrdnjom da religioznost ima »funkcionalnu autonomiju« koju joj pripisuje Allport u smislu originalnih i nezavisnih motivacionih sila, zasebnih potreba, ali je točno da utječe na ponašanje i aktivnost čovjeka te da je usmjerava na postizanje određenih ciljeva.

3) Ova definicija ne isključuje i druge dimenzije religioznosti poput ovih: emocionalna, spoznajna, ritualna, iskustvena, moralna i funkcionalna dimenzija.

Izvor svih vrsta stavova — pa i religijskih — su socijalne norme sredine (različiti principi, shvaćanja i vjerovanja, te fiksirani modeli ponašanja — običaji, navike i sl.) u kojoj čovjek živi i njegovo osobno iskustvo. Usvajanje socijalnih normi započinje u najranijem djetinjstvu pri čemu je od presudnog značenja utjecaj obitelji.

Obitelj je za dijete istodobno model religijskih odnosa i prakse te uzor religijskih vrijednosti. Naime, pored zadovoljavanja biotičkih motiva, čovjek (pa i dijete) nastoji zadovoljiti i neke druge, među koje, prema suvremenoj psihologiji, (A. Maslow, 1962.) kao osnovni spadaju: motivi sigurnosti, motivi ljubavi i pripadanja, motivi poštovanja i samopoštovanja, te motivi aktualizacije (realizacije sklonosti i sposobnosti). Neki vrše podjelu motiva na biotičke, ideacione i socijalizirane (B. Sorokin, 1967). Toj podjeli odgovara i gledište E. Pusića: »Motivi mogu nastati na nivou organizma ('sve organske procese pokreće potreba uspostavljanja fizikalno-kemijske ravnoteže koju doživljavamo kao zdravlje'), na nivou psihičke strukture ('psihičke procese pokreće potreba uspostavljanja emocionalne ravnoteže koju doživljavamo kao ugodu') i u okviru društvene ljudske djelatnosti, gdje 'možemo pretpostaviti da su postupci motivirani očekivanjem (postupaka) drugih'...« (E. Pusić, 1964.)

Roditelji su od velike važnosti za zadovoljavanje svih a posebno motiva sigurnosti i prihvaćanja sredine, tj. ljubavi i pripadanja. Uostalom, da bi dijete i bilo prihvaćeno od sredine, ono mora usvojiti istovrsne oblike ponašanja i izražavanja (te tako svaki čovjek nosi značajke društva u kojem je rođen). Prema tome, jasno je, da će roditelji svojim ponašanjem, svojim odnosom prema djeci, poticati razvoj nekih a otežavati ili priječiti razvoj drugih oblika ponašanja; o njima će ovisiti kakvo će shvaćanje svijeta ili, jednostavnije, kakve će načine udovoljavanja motiva i potreba dijete prihvatiti, kakve će sheme ponašanja dijete oblikovati. U tom procesu — što ga u širokom poimanju možemo nazvati socijalizacijom — veliku ulogu ima proces učenja, proces razvijanja sposobnosti i ostalih karakteristika ličnosti.

Tijekom cijela čovjekova života razvijaju se i mijenjaju kako pojedine osobine tako i cjelokupna struktura njegove ličnosti. Sredina, dakle, svojim utjecajem i čovjek svojom samoaktivnošću ostvaruje ono što je svojim nasljeđem (urođenim dispozicijama) donio na svijet kao i ono, što je tijekom svoga života već uspio razviti (maturacijom ili nekim — osobnim ili okolnim — utjecajem) tj. stečene dispozicije. Proces mijenjanja osobe koji se ostvaruje samoaktivnošću nazivamo učenjem. Smatramo da usvajanje religije i stavova ove vrsti nije pasivan proces te da su u njemu uključene sve vrsti učenja: od uvjetovanja (klasičnog i instrumentalnog), imitacije, pokušaja i pogrešaka do uvida. To nas dalje navodi na zaključak da je razvoj religioznosti u vezi s rastom i sazrijevanjem osobe tj. da će njen sadržaj i struktura zavisiti od razvijenosti i zrelosti same osobe, njene svijesti i spoznaje, od kulture i odgojnog procesa kojem je osoba podvrgnuta kao i od njenog osobnog iskustva i aktivnosti.

Dijete se, dakle, ne rađa religiozno (W. H. Clark, 1969). Ono religiju stječe i formira u sredini u kojoj živi. U tom su pogledu, međutim, veoma važne neke psihologijske karakteristike koje, kao što smo već istakli, nisu podjednako razvijene i strukturirane u različitoj dobi čovjekova razvoja

Ne upuštajući se šire u deskripciju tjelesnih (opće tjelesne promjene, psihomotorika) i psihičkih (percepcija, predodžba, mišljenje, pamćenje, emocije, crte ličnosti) karakteristika pojedinog doba ili pojedine godine čovjekova života, istaknut ćemo samo neka najosnovnija obilježja. Religiju u doba djetinjstva karakterizira usvajanje standarda roditelja: identifikacija s njihovim stavovima — koja je više emotivna nego spoznajna, imitacija rituala i drugih ekspresija. Pri tome treba uzeti u obzir emotivnu vezu djece i roditelja, pojačanu sugestibilnost u odnosu na odrasle ljude i uopće drukčiju mentalnu organizaciju — odsutnost sumnje, kritičnosti i principa, a razvijenost imaginacije, povjerenja, sposobnost učenja, itd.

Za razliku od ovog doba, adolescencija je doba sumnje u vjeru. Ta je sumnja afektivno zasnovana i prema mnogobrojnim anketama (Starbuck, Clark, Allport, De Looz, Gessel, A. Vergote, 1969.) izražava je 75 posto dječaka (u dobi od 13 do 16 godina) i 50 posto djevojčica (u dobi između 12 i 15 godina). Sličnih primjera pokolebanosti u vjeru iznose i neke druge studije. Prema sociološkoj studiji Desabiea (A. Vergote, 1969.) od 350 učenika — adolescenata veoma je veliki broj napustio vjeru i to 46 posto u Crkvu, a 35 posto u Boga. Na katoličkoj populaciji adolescenata u Belgiji, Smet (A. Vergote, 1969.) je ustanovio da sumnju u egzistenciju Boga izražava 44 posto, općenito u katolicizam 27 posto i 15 posto u neke parcijalne dogme.

Religijska sumnja, prema nekim autorima, ima u dobu adolescencije, tri glavna izvora:

- afirmacija autonomnosti (revolt na autoritet pa i religijski);
- buđenje seksualnosti (smatraju da religija inhibira normalan razvoj i bogatstvo njegove aktivnosti);
- kriza povjerenja (sumnjaju u ljubav odraslih do te mjere da im život postaje apsurdan).

— Međutim, pored ovih, izvori opadanja religioznosti mogu biti i neke druge pojave ili procesi u životu čovjeka — kao na primjer konflikt s roditeljima, ali isto tako i sazrijevanje inteligencije te razvoj kritičnosti. Oko 15. godine religijska sumnja počinje opadati tako da se između 16. i 17. godine gotovo potpuno stišava. Naime, osoba je izvršila svoj izbor, a ako se u kasnijoj dobi sumnje i jave one su više intelektualne, što ne znači i manje intenzivne (A. Vergote, 1969). U slučaju izbora religije — rađa se, u odnosu na djetinjstvo, sasvim drugačija religija nego što je bila: samostalnija, osobenija, autentičnija, više intelektualno i emotivno integrirana pa i više angažirana. Međutim, smatramo, da se ni za takav slučaj ne može reći da je religijski razvitak potpun, tj. općenito određenje religijske zrelosti ostaje arbitrarno i neprecizno, tako da se za rijetko koga može reći da je, bez obzira na dob, dostigao stupanj religijske zrelosti i potpunosti. Postoji niz pokušaja takva određenja. Spomenimo Allportov koncept zrelosti religije (W. H. Clark, 1969.) za kojega je sazrijevanje religije specifičan oblik zrelosti ličnosti a određuje je:

- uvid u osobni stav i osjećaj te njegova diferenciranost;
- vlastite motivacione sile nezavisne od organskih poriva i psiholoških potreba, tj. njena »funkcionálna autonomija«;

- dosljednost u moralnom djelovanju tj. podudaranje proklamiranog djelovanja i religijske prakse (raskorak u tome, znak je religiozne nezrelosti ili uskog shvaćanja religijskih dužnosti);
- usvajanje religije kao životne filozofije;
- zrela je religija integralna (prihvaćanje zajedničkog izvora za sve);
- po svojoj je prirodi heuristička.

Pored Allporta, i James utvrđuje i normira zrelost religije na individualnom planu, dok Wiemans i E. Fromm (Normativ Psychology of Religions) uzimaju u obzir i njene socijalne implikacije, te se kao standard uzima socijalna upotrebljivost religije (ne u smislu normalnog ili prosječnog nego idealnog — pri čemu se određuje koliko se osoba približava ili udaljava od te perfekcije).

a) Utjecaj obitelji na formiranje religijskih stavova djece

Na temelju ovih teorijskih okvira i uz hipotezu da je utjecaj obitelji veći u ranijoj dobi djetinjstva usporedimo podatke o rasprostranjenosti religioznosti u učenika osnovnih i srednjih škola.⁴

Učenici osnovnih škola

Razred*	Opredjeljenje						UKUPNO
	uvjereni vjernik	nekonforman vjernik	neopredjeljen	indiferentan	nereligiozan	protivnik religije	
V	50,9	11,5	13,8	1,5	16,9	5,4	100,0
VI	37,0	6,3	22,4	5,6	17,5	11,2	100,0
VII	39,1	9,0	20,3	6,8	21,8	3,0	100,0
VIII	24,8	5,8	21,5	5,0	31,3	11,6	100,0
UKUPNO	38,2	8,2	19,5	4,7	21,6	7,8	100,0

Hi-kvadrat = 38,8003

Koeficijent C = 0,2619

4) Skalu kojom smo utvrđivali rasprostranjenost religioznosti prema osobnoj izjavi učenika, definirat ćemo naknadno u tekstu.

Napominjemo, da ove, kao i ostale podatke učenika iz ankete izražavamo postotkom.

Učenici srednjih škola

Razred	Opredjeljenje						UKUPNO
	uvjereni vjernik	nekonforman vjernik	neopre- dijeljen	indiferentan	nereligiozan	protivnik religije	
I	21,4	14,6	16,5	6,4	31,9	9,2	100,0
II	10,1	17,3	18,2	8,5	35,8	10,1	100,0
III	18,5	16,2	19,4	3,7	34,3	7,9	100,0
IV	16,1	14,0	18,8	5,4	32,8	12,9	100,0
UKUPNO	17,1	15,5	17,9	6,3	33,4	9,8	100,0

Hi-kvadrat = 25,0318

Koeficijent C = 0,1444

Rasprostranjenost religioznosti u učenika osnovnih škola odgovara rasprostranjenosti religioznosti u odrasla stanovništva ispitivane regije (Š. Bahtijarević, 1969.). U učenika srednjih škola broj religioznih je gotovo upola manji ali to nisu, kao što nam podaci u tabelama govore, jedine razlike između učenika osnovnih i srednjih škola. Među učenicima osnovnih škola dvostruko je više i uvjerenih vjernika nego među srednjoškolcima. Već u učenika osnovnih škola može se primijetiti da broj uvjerenih vjernika opada iz razreda u razred i da je u osmom razredu sveden na oko 25 posto (od 50,8 posto u V razredu) a to je gotovo na razini učenika srednjih škola. Broj nereligioznih među učenicima osnovnih škola u očiglednom je i stalnom porastu: od 17 posto u V do 31 posto u VIII razredu. Takav broj nereligioznih uvećan za još nekoliko postotaka, ostaje gotovo fiksno u svim razredima srednje škole. Uostalom, sudeći i po ostalim podacima srednjoškolaca (osobito prema koeficijentu C), dobiva se dojam da i nema bitnih promjena iz razreda u razred tj. da je u svima gotovo podjednaki broj učenika određenog opredjeljenja. To bi moglo značiti da su njihova uvjerenja, njihovi stavovi o religiji i ateizmu formirani još nešto ranije — na prelasku iz osnovne u srednju školu tj. upravo u dobi od oko 15. do 16. godine. To znači da se iznad te dobi, što se tiče opredjeljenja statistički ništa značajno ne događa. Učenici su nakon faze kušnje i religijske sumnje formirali svoje poglede na život i svijet oko sebe, te tako ostali na neki način stalni u tom svom uvjerenju.

Izloženi podaci potvrdili su presudan utjecaj obitelji na formiranje odnosa prema religiji.⁵ Međutim, ta obitelj ne samo da je po sebi — po mnogo-

*) Kod učenika osnovnih škola peti razred odgovara u prosjeku dobi od 12 godina, šesti od 13, sedmi od 14 i osmi od 15 godina. Prema tome I razred srednje škole pohađaju učenici s prosječno 16 a završni (IV razred) s 19 godina.

5) Nema sumnje da bi istraživanje psihologijskog tipa na istim ispitanicima u različitoj razvojnoj dobi dalo preciznije podatke. Međutim, i ovakvi, uz potrebna ograničenja, potvrđuju gornji zaključak, to više što i prema ostalim indikatorima, religioznost kod osnovnoškolaca ima obiteljski karakter.

brojnim čimbenicima koji mogu utvrđivati vrstu i smjer odgoja — veoma složena, nego je i dio društva, određena do te mjere društvenim odnosima da joj oni određuju oblike i funkcije, a time, jer se mora promatrati zavisno od društvenih odnosa, biva (i za istraživača) još složenija. Naime, o društvenoj situaciji i odnosima zavisi transformacija obitelji a kako se oni (ekonomski uvjeti, razvijenost proizvodnih snaga, razvoj znanosti i tehnike i školskog sistema, promjena političkih i kulturnih struktura itd.) mijenjaju postupno, postupno se mijenja i obitelj i odnosi u njoj. Prema tome, u našoj zemlji (pa i na ispitivanoj regiji) naići ćemo na svu raznolikost tipova i oblika obiteljskog života: — od tradicionalnih patrijarhalnih odnosa i struktura do suvremenog tipa obitelji demokratskih odnosa i ravnopravnih članova. Na temelju provedenog istraživanja (B. Bošnjak, Š. Bahtijarević, 1970.), koje i nije imalo cilj da proučava obiteljski život, može se ipak posredno utvrditi da na području zagrebačke regije ima 60 posto patrijarhalnih obitelji bilo u ekstremnom bilo u prijelaznom obliku, a da su ostale obitelji izgubile to obilježje i pretvorile se u obitelji suvremenog tipa. Prema tome, mnoge tradicionalne forme nestaju a patrijarhalni se sadržaji gube. To svakako ima odraza na odgoj, odnosno, šire rečeno, na socijalizaciju mladih. Naime, i odgoj djece je jedna od brojnih negdašnjih funkcija obitelji koju sada ne obavlja sama, nego je, makar i djelomično, preuzima društvo. S jedne strane utjecaj društvenog odgoja a s druge strane promjena odnosa među bračnim drugovima (žena je ravnopravna) te odnosa prema djeci (osnova odgoja je sve više povjerenje a manje autoritet) a s treće strane izostajanje u velikom broju slučajeva religijskog odgoja (škola je odvojena od Crkve a vjerska nastava provodi se na crkvenom terenu isključivo na principu dobrovoljnosti) — mora se odraziti i na sadržaj i smjer odgoja djece. Ako je dakle, obitelj glavni rasadnik vjere, glavna karika u lancu generacija, preko koje stariji prenose na mlađe vjerske vrijednosti i praksu, onda je i ova funkcija, u obitelji koja se mijenja, morala doživjeti promjenu.

U daljnjem ćemo tekstu, raščlanjujući obitelj na niz njenih obilježja i dimenzija (poput obrazovanja, zanimanja, društvene angažiranosti, načina odgoja te opredjeljenja roditelja) razmotriti utjecaj obitelji — svakog od tih faktora zasebno — na formiranje stavova djece prema religiji. Polazimo, kao što smo već istakli, od teza da stavovi i uvjerenja roditelja te njihovo ponašanje prema Crkvi i religiji imaju odraza u stavovima i ponašanjima njihove djece u širokom dijapazonu prihvaćanja i odbijanja, čvrstine i dosljednosti te povezanosti sa Crkvom.

Obrazovanje roditelja utječe značajno na opredjeljenje djece, tako da se vjernici pretežno formiraju iz nižih, a ateisti pretežno iz viših obrazovnih razina kako jednog tako i drugog roditelja. Kod obrazovnijih roditelja, ako djeca i jesu vjernici, onda su to često nekomformistični. U ovoj skupini roditelja veći je broj djece koja su protivnici religije.

Podaci o utjecaju *zanimanja roditelja* na religioznost djece pokazuju da je veći utjecaj oca na formiranje uvjerenja djece, nego majke, a osim toga, da se neka uvjerenja karakterističnije vezuju od određena zanimanja jednog i drugog roditelja: kod oca i majke poljoprivrednika javlja se najveći broj vjernika, a kod oca i majke službenika te slobodnih profesija javlja se najveći broj djece ateista. Uvjereni vjernici više su vezani uz zanimanje poljoprivrednika ili obrtnika.

Opredjeljenje roditelja od značajnog je utjecaja na religioznost djece: djeca vjernici potječu iz obitelji gdje su otac i majka vjernici pri čemu je utjecaj opredjeljenja oca veći nego majke. Kod ateističkih stavova djece veći je utjecaj majke (vjerojatno stoga što su u tom slučaju oba roditelja nereligiozna). Opredjeljenje roditelja djeluje i na religijsku dosljednost⁶ djece: dosljedni vjernici uglavnom se formiraju u obiteljima gdje su otac i majka vjernici.

U obiteljima gdje su roditelji *sudjelovali u NOB-i* nešto je veći broj djece ateista i nereligiozne djece nego vjernika i neopredijeljenih.

Kod roditelja koji su *članovi SK* djeca su u najvećem broju slučajeva ateisti ili nereligiozni, odnosno neopredijeljeni.

Vjerski odgoj u obitelji utječe na formiranje religijskih stavova tako da su djeca-vjernici uglavnom religiozno odgajana te da nitko od njih nije imao ateističkog odgoja. Djeca-ateisti imala su raznovrstan odgoj; ali je najčešće izostao religiozan ili je proveden ateistički. Srednjoškolci su općenito nešto manje religiozno odgajani nego učenici osnovnih škola i manje intenzivno nego oni.⁷

Povezanost roditelja s Crkvom utvrđivali smo pomoću indeksa. Povezane s Crkvom formirali su oni roditelji čija su djeca izjavila da su krštena, da su religiozno odgajana, da su išla na vjeronauk ili to idu i sada, te da su im otac i majka vjernici. Na osnovi ovog indeksa dobili smo vrlo značajan podatak: djeca-vjernici potječu isključivo iz obitelji gdje su roditelji povezani s Crkvom, tj. gdje su otac i majka vjernici, gdje je bio religiozan odgoj u kući, gdje su bar u nekoj mjeri pohađali vjeronauk i gdje su ih, naravno, krstili. Pored vjernika u takvim obiteljima ima još jedino neopredijeljene djece. Kod roditelja koji nisu povezani s Crkvom nema djece vjernika, nego se formiraju ili ateisti ili nereligiozni i u nešto manjem broju neopredijeljeni. Osim toga, uvjereni vjernici dolaze uglavnom iz obitelji gdje su roditelji potpuno s Crkvom povezani a nekonformistični čak i nešto više iz obitelji gdje postoji djelomična veza roditelja s Crkvom.

Indeks *»atmosfera u obitelji«* kojeg smo formirali iz niza pitanja (skupinu učenika koji žive u nepovoljnoj obiteljskog atmosferi činili su oni koji sa svojim roditeljima ne mogu ni o čemu razgovarati, koji ne cijene njihove savjete, čiji bi roditelji vjerojatno oštro nastupili i vršili pritisak ako bi oni — djeca — promijenili svoj odnos prema religiji, te čiji roditelji ne kontroliraju njihov uspjeh u školi ili to čine samo na kraju školske godine) pokazuje da ovako ispitana *»atmosfera«* nema utjecaja na religijske stavove djece, tj. da se djeca opredjeljuju bez obzira na ovakvu obiteljsku atmosferu. Međutim, pokazalo se da *»atmosfera«* u obitelji pridonosi formiranju uvjerenih vjernika i protivnika religije, tj. ove se dvije skupine formiraju više nego ostala uvjerenja u nepovoljnoj obiteljskoj atmosferi.

6) Upotrebljenu definiciju i metodu za formiranje indeksa dosljednosti objašnjavamo kasnije u tekstu.

7) Srednje škole se nalaze u gradiću i gradu a osnovne škole, obuhvaćene anketom, distribuirane su i po selima zagrebačke regije.

b) *Rasprostranjenost i neke karakteristike religioznosti i ateizma kod učenika srednjih škola*

Naše polazište u ovom ispitivanju bilo je, da je religioznost, kao što smo već istakli, stav te da postoji u kontinuumu tj. da ne predstavlja jednu omeđenu i zasebnu cjelinu, već da se javlja u čitavoj skali s mnoštvom prijelaza i stupnjeva intenziteta od jednog kraja skale (vjernik) do drugog (ateist). Razloge za ovakvu tezu našli smo u složenosti i mnogodimenzionalnosti religioznosti te u postupnosti i značajkama procesa sekularizacije⁸ pa i u snazi tradicije (u kojoj je snažno zastupljena religijska komponenta) na ispitivanoj regiji. To nas je navelo da, mjereći rasprostranjenost religioznosti u zagebačkih učenika, uporabimo s jedne strane odgovarajuću skalu (da odrazi kontinuum) a s druge strane, i niz indikatora (da obuhvate mnogodimenzionalnost).

Poslužili smo se trovršnim indikatorima:

1. Osobna izjava ispitanika o opredjeljenju, potrebi religije i pogledu na svijet.

Da utvrdimo odnos prema religiji na osnovi osobne izjave o opredjeljenju predvidjeli smo u anketi dvije skale. Jedna skala sadržavala je slijedeće stupnjeve:

- vjernik
- neopredijeljen
- nije vjernik
- ateist (protivnik religije)

Druga skala uključila je dva tipa religioznosti, dva tipa nereligioznosti te stupnjeve neopredijeljen i indiferentan:

- uvjereni vjernik
- nekonformističan vjernik
- neopredijeljen
- indiferentan
- nereligiozan
- protivnik religije⁹

8) »Postupno s desakralizacijom i sekularizacijom kulture nastaju poteškoće na razini osobnog nazora na život, na razini pravila ponašanja koje netko prihvaća i načela kojima ih opravdava te na razini osobnih, pojedinačnih ili skupnih stavova koje netko usvaja« (Joseph Laloux, 1971.).

9) Stupnjeve ovih skala definirali smo na ovaj način:

Pod **ateizmom** tretirali smo onu negaciju religije koja se javlja iz razložno-kritičnog stava čovjeka prema svijetu i sebi.

Pod modalitetom **»nisam vjernik«** podrazumijevali smo emotivno, stihijsko i neposredno reagiranje čovjeka prema sebi i društvu. To su dakle, osobe koje svoj ateizam ne mogu obrazložiti ali se u skladu s takvim, nereligioznim stavom ponašaju i žive, bilo u rascjepu s Crkvom i religijom bilo potpuno odvojeni od nje.

Pod modalitetom **»neopredijeljen«** podrazumijevali smo stanje kad čovjek nije za religiju niti protiv nje, kad je neodlučan u religioznosti i ateizmu, kad u njemu koegzistiraju i religija i ateizam.

Modalitet **»vjernik«** označava sve one koji u bilo kojoj mjeri pripadaju određenoj konfesiji i prihvaćaju njena osnovna učenja.

U drugoj skali pod stupnjem **»uvjereni vjernik«** podrazumijevali smo pripadnost određenoj vjerskoj grupi i prihvaćanje njenih temeljnih učenja i vrijednosti (odgovor u anketi »uvjereni sam vjernik«).

2. Poštovanje dogmi i održavanje vjerskih propisa i normi.

Za poštovanje dogmi uporabili smo slijedeće indikatore: — stav prema Bogu, stav prema Isusu Kristu, mišljenje o čudima što ih spominje Biblija, porijeklo morala, vjera u zagrobni život, stav o postanku svijeta i postanku čovjeka.

Kao indikator za održavanje vjerskih propisa i normi upotrijebili smo pitanja o: — molitvi kod kuće, slavljenju vjerskih blagdana, nošenju religioznog simbola i o seksualnim odnosima prije braka.

3. Povezanost s Crkvom.

Rasprostranjenost religioznosti s obzirom na ovaj kriterij utvrđivali smo također pomoću niza pitanja, kao što su: — krštenje, pohađanje vjeronauka, odlazanje u crkvu (te motivi tog odlazanja) čitanje vjerske štampe, sudjelovanje u karitativnoj aktivnosti u organizaciji Crkve te sudjelovanje u nekim drugim aktivnostima u organizaciji Crkve i svećenika.

Prema o s o b n o j i z j a v i među ispitanim srednjoškolcima ima:

— vjernika	38,8%
— neopredijeljenih	20,0%
— nereligioznih	23,7%
— ateista	17,5%

Odnosno: 17,0 posto uvjerenih vjernika a 15,4 posto nekonformističnih, te 32,9 posto nereligioznih a 10,3 posto protivnika religije.

Uvjerenja učenika u velikoj su mjeri nedefinirana (više emotivna nego racionalna), ne obvezuju ih i ne određuju njihovo ponašanje.

Nazor na svijet samo je djelomično izgrađen i ne uključuje uvijek isto-
vjetno uvjerenje ili odnos prema religiji.¹⁰ Najzastupljeniji je marksistički

U modalitet **»nekonformističan vjernik«** (odgovor je u anketi glasio: »religiozan sam, premda ne prihvaćam sve što moja vjera uči«) očekivali smo da će se svrstati oni koji su religiozni, međutim kritični prema Crkvi i njenu učenju, odnosno oni koji takva učenja samo djelomično prihvaćaju.

»Neopredijeljen« imao je isto značenje kao i u prvoj skali.

Stupanj **»indiferentan«** uključuje stanje kada se o religiji ne razmišlja, stanje kad ni Bogu nema mjesta.

Od dva stupnja **nereligioznosti** anketirani su se u jednom slučaju mogli svrstati u skupinu »nisam religiozan iako nemam ništa protiv religije« a u drugom, »nisam religiozan i protivnik sam religije«.

U upitniku ovi stupnjevi nisu bili definirani nego su ga ispitanici ispunjavali sami na osnovi osobne ocjene stupnjeva i samoanalize svog odnosa prema religiji.

10) Teoretski može biti prihvatljivo da se nazor na svijet ne poklapa s opredjeljenjem odnosno vjerskim uvjerenjem. Naime, »slika svijeta« ili »nazor na svijet« podrazumijeva razrađeni misaoni sistem o odnosu čovjeka prema sebi i svijetu, o njegovu porijeklu i nastanku te uopće o temeljnim pitanjima postojanja tj. o tome što jest čovjek i što jest svijet, što je bio i što će biti. S druge strane, religioznost i ateizam ne moraju biti osmišljeni, ne moraju činiti izgrađeni sistem koji bi odgovarao bilo marksističkom bilo religioznom gledanju na svijet — to mogu biti pojedinačne predodžbe, neosmišljene emocije, neoblikovane reakcije u određenoj sredini ili u ponekim situacijama. Takav sistem naime, podrazumijeva potpuno usvajanje odgovarajućih učenja i odgovarajućih vrijednosti te ponašanje u skladu s njima na način da daju odgovarajući pečat čovjeku — utvrđujući smisao i smjer njegova življenja.

pogled — pri čemu, najveći broj vjernika ipak ima religiozan ili djelomično religiozan, a najveći broj ateista, marksistički ili djelomično marksistički pogled na svijet.

Odnos prema religiji i Crkvi zavisan je od opredjeljenja do te mjere da se i u dvije skupine vjernika javljaju razlike: uvjereni vjernici identificiraju se sa crkvenom organizacijom a nekonformistični jednim je dijelom odbacuju i samo je mali broj smatra nužnom. Uvjerenja se uglavnom formiraju u djetinjstvu tako da veoma mali broj učenika srednjih škola svoje vjersko uvjerenje napušta (prema osobnoj izjavi) kad je već formirano (6,9 posto). Uvjerenja su prilično čvrsta jer je svega 30 posto učenika u njega posumnjalo a čak 66 posto nije bilo u takvoj situaciji.

Rasprostranjenost religioznosti s obzirom na poštovanje *vjerskih dogmi* izrazit ćemo ovom rang-listom:

	vjeruje	
	%	rang
Stav o Bogu	31,9	1
Stav o Isusu Kristu	24,0	2
Stav o postanku svijeta	22,8	3
Stav o biblijskim čudima	20,4	4
Stav o porijeklu čovjeka	15,7	5
Stav o izvoru morala	13,6	6
Stav o zagrobnom životu	12,5	7

Učenici preuzimaju iz crkvenih učenja samo neke sadržaje te ih u većoj ili manjoj mjeri uklapaju u svoje nazore i praktično djelovanje, tj. pojedine su vjerske dogme nejednako prisutne u njihovoj svijesti.

Održavanje *vjerskih propisa i normi* izražavamo također rangom:

	poštuje	
	%	rang
Slavljenje vjerskih blagdana	37,9	1
Nošenje religioznih simbola	18,7	2
Zabrana seksualnog odnosa prije braka	16,8	3
Molitva kod kuće	11,0	4

I ovdje je također prisutna selekcija o održavanju pojedinačnih crkvenih odredbi tj. nedosljednost i nepotpunost njihova održavanja — drugim riječima, neobveznost prema osobnom uvjerenju te nesuglasje između deklariranja vjernikom i prihvaćanja vjerskih propisa kao osnove za osobnu akciju

Slijedeća rang-lista izražava koliko su učenici povezani s Crkvom.

	održava	
	%	rang
Krštenje	72,6	1
Karitativna aktivnost	29,3	2
Odlazak u crkvu	16,9	3
Čitanje vjerske štampe	11,6	4
Pohađanje vjeronauka	6,7	5
Drugi oblici crkvenih aktivnosti	1,2	6

»Crkvenost« je osobito izražena u obavljanju krštenja (gotovo 3/4 učenika) ali je ovaj podatak daleko od stvarne rasprostranjenosti religioznosti. Međutim, iz ostalih indikatora možemo zaključiti da je povezanost s Crkvom razvijena u najviše 17 posto učenika (u totalu), te da relativno mali broj sudjeluje u životu svoje religijske zajednice, osobito u učestalijim i permanentnijim aktivnostima.

To znači da se u zagrebačkih učenika može govoriti o sekularizaciji religioznosti i na individualnom planu: participacija u vjerskim obredima opada ili se obavlja bez predodžaba koje im daju religijski smisao (krštenje, karitativna aktivnost, svetkovanje blagdana).

Utvrdjujući rasprostranjenost *ortodoksije, djelomične ortodoksije i heterodoksije* među srednjoškolskim vjernicima utvrdili smo također da svi oblici religioznosti nisu podjednako razvijeni te da su u raskoraku sa osobnom izjavom o opredjeljenju. U samo nekih učenika-vjernika (u najviše 1/3) javljaju se ortodoksni stavovi. Najmanje se vjeruje da je Bog stvorio čovjeka, a pokazalo se, da ni svi vjernici nisu sigurni da postoji Bog niti da je Isus Krist božanskog porijekla.

Ortodoksnost u ponašanju također je nejednako zastupljena: najviše se svetkuju blagdana, a najmanje se prihvaća obiteljska molitva.

U vezi s rasprostranjenošću heterodoksije valja istaknuti da su heterodoksni stavovi daleko više rasprostranjeni nego necrkveno ponašanje, tj. da je kod srednjoškolskih vjernika bolja povezanost sa Crkvom (u obliku prakse) nego usvajanje crkvenih učenja i normi. Naročito se svojim stavovima vjernici udaljuju od učenja o božjoj intervenciji pri stvaranju čovjeka i svijeta a najmanje usvajaju vjersku normu o zabrani seksualnih odnosa prije braka.

Pretpostavljajući da među vjernicima ima takvih koji se od drugih razlikuju u dosljednosti vjerskog uvjerenja tj. u kojih postoji *usklađenost vjerske prakse, prihvaćanja normi i učenja s osobnom izjavom o opredjeljenju*, formirali smo *indeks dosljednosti*. Dosljedne vjernike čine, prema našoj definiciji, oni koji su se deklarirali uvjerenim vjernicima, izjavili da vjeruju u zagrobni život, da imaju religiozan nazor na svijet te da su sigurni u postojanje Boga.

Među anketiranim učenicima zagrebačkih srednjih škola ima svega 3 posto dosljednih vjernika odnosno 35 učenika. Njihova je karakteristika da su svi imali religiozni odgoj u obitelji, uglavnom (97 posto) potječu iz obitelji gdje su otac i majka vjernici, od roditelja niže obrazovne razine, po zani-

manju poljoprivrednika i radnika te isključivo iz obitelji gdje postoji barem nekakva povezanost roditelja s Crkvom (77 posto iz potpune a 23 posto iz djelomične povezanosti roditelja s Crkvom).

Indeks povezanosti s Crkvom ukazivao je na rasprostranjenost vjernika te vrsti pri čemu smo ustanovili da je broj ovih učenika veći nego broj dosljednih: 3,7 posto ili 44 učenika. Skupinu učenika, koji su povezani s Crkvom činili su oni koji redovito (uvijek ili često) čitaju vjerski tisak, koji su kršteni, na vjeronauk idu i sada, u crkvu odlaze više puta ili jednom tjedno, sudjeluju u svima ili nekim oblicima drugih crkvenih aktivnosti, te smatraju da su religija i Crkva korisni ili nužno potrebni suvremenom čovjeku. Učenici povezani s Crkvom svi su, naravno, vjernici a potječu iz obitelji gdje su roditelji povezani s Crkvom i to 82 posto od roditelja gdje je ta veza potpuna a 18,2 posto gdje je veza djelomična.

Izloženi podaci, dakle, govore da među zagrebačkim srednjoškolicima postoji samo jedna vrlo mala skupina učenika potpuno dosljednog religijskog uvjerenja i potpune povezanosti s Crkvom. Kod svih ostalih, religija je do te mjere osobna stvar da u njoj vrše i osobnu selekciju učenja i normi te neke prihvaćaju i održavaju a druge zanemaruju te tako formiraju specifičnu vrstu vjernika udaljenu od institucionalizirane religije a blisku religijskoj indiferentnosti.

LITERATURA:

- 1) Allport, G. Attitudes, u C. Murchison (ed): Handbook of Social Psychology Worcester 1935.
- 2) Bahtijarević, S., Rasprostranjenost religioznosti na području Zagrebačke regije, IDIS, Zagreb 1969.
- 3) Bošnjak, B, Bahtijarević, Š., Porodica, Crkva, religija IDIS, Zagreb 1970.
- 4) Clarke, W. M., Psychology of Religion The MacMillan, New York 1969.
- 5) Coloux, J., Uvod u sociologiju religije, (prev.) Zagreb 1971.
- 6) Maslow, A., u djelu J. A. Ayal-a Readings in Psychology, McGraw Hill New York 1962.
- 7) Pusić, E., Uprava, knjiga I, Informator, Zagreb 1964.
- 8) Sorokin, B., Osnove socijalne psihologije za studente prava Zagreb 1970.
- 9) Vergote, A., Psychologie religieuse, Bruxelles 1969.

SOME CHARACTERISTICS OF THE RELIGIOSITY OF SECONDARY SCHOOL ATTENDANTS

(Summary)

The starting point in our research was that religiosity, as we have already emphasized, is an attitude existing in the continuity, namely, that it is not an isolated and determined whole, but something that manifests itself in the whole spectre with manifold nuances and grades of intensity from one extreme of the spectre (a believer) to the other an atheist). The justification of this standpoint we find in the complexity and multi-dimensional being of the religiosity as well as in the persistence of tradition (in which religious component is strongly present) in

the examined region. This has led us to use, in measuring the extension of religiosity with the school-attendants of the Zagreb region, on the one hand, a respective scale (which reflects continuity), and on the other hand, a series of indicators (to comprehend multidimensionality).

We have used threefold indicators:

1. Personal declaration of the examined person about personal conviction, about the necessity of religion and about the view of life.
2. The acceptance of the dogmas and the respect for religious precepts and norms.
3. The attachment to the Church.

The examined secondary-school attendants have **personally declared** themselves as

— believers	38,8%
— non-committed	20,0%
— non-religious	23,7%
— atheists	17,5

Or, according to the other index: 17,0% convinced believers, 15,4% nonconformist believers, 32,9% non-religious, and 10,3 % against religion.

The convictions of the school attendants are to a great extent flexible (rather emotional than rational), they are not obligatory and they do not determine their behaviour.

The view of life is only partially defined and does not always suppose an identical conviction or attitude towards religion.

The extension of religiosity as regards the acceptance of **religious dogmas** and as regards the respect of religious precepts and norms presents a certain selectivity in practicing particular church precepts, which means an inconsistency and partiality of this practice, in other words, a lack of obligatory force in regard of personal conviction and a certain contradiction between declared attitude of believers and practical attitude towards religious precepts as a basis for personal activity.

»Churchliness« is very impressive as regards the practice of baptism (almost 3/4 of the school attendants), but this circumstance is far from being decisive for the ascertainment of the extension of religiosity. Actually, from other indicators we can conclude that global attachment to the Church is explicit with at most 17% of school attendants (out of the total), and relatively a small number of them take part in the life of their religious community, especially as regards frequent and permanent activities.

This means that with the school attendants of the Zagreb region one can speak of secularization of religiosity even on the individual plan: the participation in religious rites is either decreasing. They are practiced without being imagined in religious sense (baptism, charity work, celebration of feast-days).

There are only 3% of consistent believers that is 35 (according to our definition, the consistent believers are those who declared themselves convinced believers, who professed their faith in life after death, who declared to have a religious view of life and to be certain about the existence of God.

The group of believers attached to the Church (they were 3,7%, respectively 44 school attendants) consisted of those who (permanently or frequently) read religious press, who were baptized, who actually attend classes of religion, who go to church often or once a week, who take part in all or some forms of church activities, who consider religion and the Church useful or absolutely necessary to a modern man. Of course, all school attendants attached to the Church are believers and come from families where parents are also attached to the Church, 82% of parents being perfectly, and 18,2% partially attached.

These findings, therefore, have shown that among the secondary school attendants of the Zagreb region there is only a small group of those having a perfectly consistent religious conviction and who are perfectly attached to the Church. With all others the religion is a private affair to this extent as to condition a personal selection of teachings and norms, where some of them are accepted and respected and other neglected, so that they form a specific sort of believers distant from the institutional religion and near to the indifferent.